

Формування пунктуаційної системи сучасної української мови та її відображення в правописних джерелах

У статті відображено найважливіші етапи становлення й розвитку пунктуаційної системи української мови, початок якої мовознавці узвичаєно співвідносять із писемними традиціями XIV–XVI ст. Детально проаналізовано вплив пунктуаційних систем, властивих іншим мовам, зокрема, грецькій, російській та німецькій.

Ключові слова: пунктуаційна система, пунктуаційний знак, правопис.

Постановка наукової проблеми та її значення. Пунктуація, незважаючи на очевидну вагомість у системі мови й організації мовних знаків, належить до одного з найменш досліджених розділів українського мовознавства.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Праці українських мовознавців в основному зосереджені на з'ясуванні різних аспектів формування й функціонування пунктуаційної системи в певні історичні періоди. Зокрема, досліджено історію виникнення розділових знаків [3; 9; 11; 17; 22], художні функції поетичної пунктуації [1; 11; 10], стилістичне використання пунктуації [10; 11], становлення пунктуаційної термінології [14; 17], зміни в реєстрі пунктуаційних знаків [4; 9], теоретичні принципи української пунктуації [3; 7; 11; 28], зв'язок розділових знаків із інтонацією [20] та ритмомелодикою [25], простежено фіксацію пунктуаційних знаків у граматиках української мови [15; 16], запропоновано різні класифікації розділових знаків відповідно до функційного статусу [2; 3; 13; 26; 28] тощо.

Однак дотепер нема узагальнювальної праці, в якій би було простежено основні етапи становлення й розвитку пунктуаційної системи та її наукового осмислення в правописних джерелах. Цим мотивований вибір теми нашого дослідження.

На формування системи розділових знаків української мови впливали різні екстралінгвальні чинники, найвагомішим із яких можна вважати вплив «пунктуаційних» традицій інших мов. Зокрема, І. Огієнко зауважував, що одним із перших був вплив пунктуаційної системи грецької мови, оскільки засновником пунктуації (інтерпункції) був грек Аристофан Візантійський. Він був найкращим граматиком свого часу, який уклав першу послідовну систему розділових знаків і почав використовувати знак наголосу. Аристофан використовував в основному три знаки: *distinctio* – крапка вгорі (після закінченої думки), *distinctio media* – крапка посередині (вказувала на паузу) і *subdistinctio* – крапка внизу рядка (незакінчена думка).

Пізніше цю послідовну пунктуаційну систему застосовували в грецькій писемності. Згодом вона була вдосконалена Алкуїном, який доповнив її *комою* в поєднанні з *однією* чи *двома крапками* (тобто (;) або (,)), *знаком оклику* (!) та *знаком питання* (хоч і відмінної від української форми) [17, с. 199]. Давня система Аристофана ґрунтувалася лише на одному пунктуаційному знакові – крапці, а система, запропонована Алкуїном, мала сполучення крапки з комою.

Пізніше в грецькій мові сформувалася система, що мала такі розділові знаки: *крапку внизу*, *посередині* або *вгорі рядка* (...), *інколи двокрапку* (:), але в значенні крапки або крапки з комою, *хрестик*, *чотири крапки*. Саме ця система, на думку І. Огієнка, була запозичена українськими рукописами [17, с. 200]. Згодом в українській мові почали використовувати кому, привнесenu з південнослов'янського письменства, однак «у давній нашій письменності ніякої послідовної системи інтерпункції не було, а крапку ставили в Богослужбових Книжках головно як вказівку при читанні чи співанні в Церкві. Мало не кожен давній наш рукопис знає звичайно свою осібну систему знаків розділових» [17, с. 200].

У грамотах XIV ст. текст ділився не на слова, а на більші текстові відрізки, за допомогою розділових знаків, зокрема, *одинарної крапки*, *вертикальної* і *горизонтальної риски*, *кількох крапок*, *різної форми крючків*. Найпоширенішою була *крапка*, яку можна вважати універсальним знаком, оскільки вона – єдиний розділовий знак у багатьох грамотах. М. М. Пещак зауважує, що в грамотах найпоширеніший варіант поєднання кількох крапок в одному розділовому знакові – двокрапковий розділовий знак у вигляді горизонтально і вертикально розташованих двокрапок. Часто такі знаки використано в кінці грамот, хоч є випадки їх фіксації в середині тексту, чотирикрапкового розділового

знака. У текстах грамот трапляються також три-, п'яти-, шести- і семикрапки. Крім того, до часто-вживаних знаків належала вертикальна риска, яку писали у верхній або нижній частині рядка. Крючки «супроводжують порівняно довгі тексти ... стоять переважно в кінці тексту документів» [19, с. 67]. Загалом, серед пунктуаційних знаків, використаних у текстах грамот XIV ст., можемо виділити такі типи: 1) *прості розділові знаки* (крапка в нижній частині рядка; крапка у верхній частині рядка; крапка посередині рядка; вертикальна риска в нижній частині рядка; вертикальна риска у верхній частині рядка; вертикальна риска посередині рядка; горизонтальна риска); 2) *складні розділові знаки* (горизонтальна двокрапка; вертикальна двокрапка; горизонтальна трикрапка; трикрапка у вигляді трикутника; горизонтальна чотири-, п'яти-, шести-, семикрапка; ромбовидна та прямокутна чотирикрапка), серед яких виокремлюємо підтип *ускладнені* (утворені тільки з крапок, але розташування їх у рядку нагадує поєднання двох розділових знаків); 3) *складені розділові знаки* (об'єднують кілька різнопитних простих і складних знаків) [19].

У писемних пам'ятках XV–XVII ст. пунктуаційні знаки часто поєднані з нарядковими знаками. Як зазначає М. М. Пещак, «зіставлення термінів на позначення розділових і нарядкових знаків з відповідними значками на письмі показало, що не тільки одним терміном могли називатися різні накреслення знаків, але й одне накреслення могло мати кілька термінологічних найменувань» [19, с. 71].

Узагальнювальні відомості про особливості пунктуаційної системи в XVI–XIX ст. знаходимо в тогочасних граматиках. Зокрема, у параграфі другого розділу «Граматики словенської» – «О точках» Лаврентій Зизаній наводить приклади правил вживання шести розділових знаків. До «точок», якими розділяють текст, на його думку, належать: «ЗапАтаА (.), Срока (.), Двосрочіє (:), И по(д)століА (;)». Правила вживання цих знаків він пов'язує зі змістом: «запАтаА» (кома) вживається для відділення незавершеної частини висловлювання, а «срока» (мала крапка) та «двосрочіє» (двокрапка) – після незакінченого висловлювання, але остаточно завершеного, порівняно з частиною, що відділяється комою. Знак «подстоліА» звичайно позначав запитання, його ставили в кінці питального речення. Знак «сєдинител(ъ)наА» (-) вживали для переносу частини слова на наступний рядок. «Точка» (.) ставиться після закінченого речення [16].

У «Граматиці» Мелетія Смотрицького повніше, ніж у Зизанія, представлений розділ, у якому описано питання пунктуації. Автор виділяє 10 розділових знаків: «“Чорта” (/) вживається для позначення невеликої паузи, не перерваної віддихом, “запАтаА” – для недовгої паузи, перерваної віддихом, “двоточіє” – для паузи, перерваної віддихом, після слів, які закінчують думку, однак фраза може бути продовжена, “точка” – коли речення зовсім закінчене. Знак “ра(з)АтнаА” (‘) пропонує для того, щоб показати роздільність двох слів, які в мовному потоці можуть злитися в одне, “єдинитнаА” – знак переносу. У кінці питальних речень ставиться “вопроснаА” (;), в кінці окличних – “оудивнаА” (!). Слово, що уточнює зміст чужого висловлювання, виокремлюють за допомогою квадратних дужок (“вмѣтнаА”), вставні слова – круглих дужок (“отложнаА”)» [15].

Упродовж XVIII–XIX ст. на українську пунктуацію та орфографію значний вплив, як стверджує І. Савченко, мали традиції російського письма. Це пов'язано з графічно-алфавітною реформою Петра I в 1708 р., унаслідок якої в Східній Україні поширилася «гражданка».

У середині XVIII ст. в Росії, як відомо, панувала восьмичленна система розділових знаків, представлена М. В. Ломоносовим у «Российской грамматике». До цієї системи належали знаки: 1) які використовують в середині складного і простого речення (*кома, крапка з комою, двокрапка*); 2) які ставили в кінці речення (*крапка і знаки питання й оклику*); 3) які визначають межі висловлення, вставленого в речення (*дужки*); 4) рядкові («*единительный*» знак, тобто рисочка).

У граматиці М. В. Ломоносова не знаходимо тире, крапок і лапок. У праці А. О. Барсова вперше використано *тире* (він називав його «*молчанка*») і згадано *лапки* (знак «*вносный*»).

Ф. І. Буслаєв відзначав, що розділові знаки повинні допомогти читачеві зрозуміти думки і почуття автора, а тому вони мають подвійне призначення: по-перше, сприяють чіткості викладу думок, відокремлюючи одне речення від іншого (*кома, крапка з комою, двокрапка, крапка*), а, по-друге, виражають враження автора і його ставлення до адресата (*знаки оклику і питання, крапки, тире*) [5, с. 133].

Я. К. Грот вважав, що основу пунктуації складають логічні відношення між складовими частинами речення і для того, щоб правильно ставити розділові знаки, потрібно вивчити норми тривалості пауз і запам'ятати, які розділові знаки відповідають тій чи тій паузі [8, с. 101].

«Грамматика малоросійського нарiччя» О. О. Павловського не має відмінностей у вживанні розділових знаків в українській та російській мовах [18].

У XIX ст. правописна практика в Західній Україні була зорієнтована на правописну систему, представлену в «Граматичі руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера. Зокрема, в ній акцентовано увагу на тому, що основна функція пунктуаційних знаків полягає в тому, щоб «зазначити границі поодиноких речень головних і побічних, уживаємо ріжних знаків» [24, с. 168]. Найвагомими з-поміж них є: «*кропка*» (в кінці цілого або цілковитого, або еліптичного речення), «*питайник*» (питальні речення), «*окличник*» (призначений для окликів і у реченнях, що виражають бажання, приказ або здивування), «*питайник з окличником*» (питальні речення, які виражають здивування), «*запинка*» (для відділення підрядних речень, прикладок, між рівнорядних частин речень, стягнених і сполучених), «*середник*» (щоб виразити більшу «відрубність гадок» між рівнорядними частинами сполученого речення), «*двокрапка*» (при перелікові, у складному реченні), «*павза*» (–) (означає «напрасні перерви» речення), «*скобки*» (дужки), «*знаки наведення*» (лапки).

У граматичі В. Сімовича пунктуаційна система представлена одинадцятьма розділовими знаками: *точка, запинка, середник, двоточка, питайник, викличник, пружка, точки, дужки, наводові знаки* (лапки), *розділка* [23, с. 448].

У «Найголовніших правилах українського правопису» 1921 р. розгляд пунктуаційної системи відсутній. На основі цих правил у Львові з ініціативи Наукового товариства ім. Шевченка були розроблені «Правописні правила», які функціонували в західноукраїнських регіонах до 1927 р. – це був перший крок до створення єдиної для цілої України правописної системи (і зокрема, пунктуаційної, оскільки вона містила окремий розділ про «перепинні знаки»). У цьому розділі зауважено, що 1) цілі замкнені в собі речення відділяємо *ріжними* знаками, до яких належать: *крапка, знак питання, знак оклику*; 2) поодинокі частини речення – *комою, крапкою з комою, двокрапкою*. Також наведено правила використання *тире, крапок, дужок, лапок, дефіса* [12, с. 336–339].

В «Українському правописі» 1928 р. у розділі «Пунктуація та інші помічні при альфаветі знаки й норми уживання їх» послідовно описано вживання *крапки, знака оклику, знака питання* (§ 84–86). *Комою* відділяють однорідні члени речення (§ 87, п. 1 а), одне речення від іншого (§ 87, п. 2 а, б), відокремлені члени речення (§ 87, п. 1 б), вставні слова (§ 87, п. 1 г), кличні форми іменників (§ 87, п. 1 г), вигуків слова (§ 87, п. 1 д) тощо. Вживання *крапки з комою, двокрапки, тире, дужок* регламентовано синтаксичними умовами їхнього застосування та інтонаційними характеристиками цих знаків [22, с. 62]. Зазначено, що не всі ці правила з усіма деталями – загальнообов'язкові. Вміщено у систему пунктуаційних правил норми вживання дефіса, загальні настанови використання знака наголосу, а також правила переносу слів. Цей правопис як загальнообов'язковий діяв у межах України до вересня 1933 р., у Західній Україні – до 1939 р.

Укладачі «Українського правопису» 1934 р. з розділу «Головні правила пунктуації» вилучили правила переносу слів.

Наприкінці 1938 р. опубліковано «Український правопис» за редакцією М. К. Грунського, однак його не було затверджено через початок Другої світової війни.

У травні 1945 р. затверджено Радою народних комісарів УРСР новий варіант правопису. У ньому докладніше подано пунктуаційні правила, з'явився новий розділ «Розділові знаки при прямій мові», залучено багатший ілюстративний матеріал. Із системи розділових знаків вилучено дефіс і знак наголосу. Без змін цей правопис, як відомо, проіснував до 1960 р.

У новому виданні «Українського правопису» 1960 р. додано правила щодо вживання: *знака оклику* в реченнях, які мають у своєму складі слова як, який, що за, що то за і под. (§ 115, п. 1, примітка 1); *знака питання* після кожного однорідного члена в питальних реченнях (§ 114, п. 1, примітка 2); пунктуації при вставних словах було, бувало, проте, однак, а втім, а власне, а зрештою (§ 116, п. 10, примітка 1, 2); пунктуації при порівняльних зворотах (§ 116, п. 11, примітка 1); *коми* у складносурядному реченні, частини якого з'єднані повторювальними сполучниками і...і, ні...ні, або...або, чи...чи, то...то, чи то...чи то (§ 117, п. 3); *крапки і крапки з комою* в кінці великих рубрик переліку (§ 26, п. 2, § 113, п. 3, § 118, п. 5, примітка); пунктуації у складній синтаксичній конструкції при збігові двох сполучників (сурядного і підрядного чи двох підрядних) (§ 117, п. 4, примітка 6) [21, с. 28–36].

1990 р. було опубліковано новий (доповнений і виправлений) правопис. Зміни, запропоновані у розділі «Найголовніші правила пунктуації» в «Українському правописі» 1993 р., знайшли детальний виклад у праці А. А. Бурячка «Що змінилося в українському правописі?». У ній, зокрема, зазначено,

що крапка ставиться в кінці не тільки розповідного речення, а й спонукального, якщо воно вимовлене без окличної інтонації (§ 115). Нове також положення про те, що знак оклику ставлять в кінці окличного називного речення (§ 117, п. 2), кома – перед сполучниками *і, а також, ще й, а то й, та й, та ще*, які приєднують до попередніх членів речення ще один елемент (§ 118, п. 4), не відокремлюються вигуки на початку речення, якщо вони стоять перед особовим займенником, після якого ставлять звертання (§ 118, п. 9, примітка 3). Крім того, уточнено правила про тире між підметом і присудком (пор. п. 1 § 120 старого Правопису й п. 1 § 121 нового). За новим виданням «Українського правопису», тире ставиться між підметом і присудком тоді, коли останній виражений іменником або кількісним числівником у називному відмінку, а дієслова-зв'язки немає, тим часом як у старому формулюванні цього правила підкреслювалось, що підмет і присудок повинні бути виражені тільки іменниками. Термін «безсполучникове складносурядне речення» замінено новим – «безсполучникове складне речення» (пор. колишні § 117, п. 1 і § 118, п. 2 та сучасні § 118; 119, п. 2; 121). У 124-му параграфі про лапки до 3-го пункту додано примітку щодо індивідуальних назв, які не беруться в лапки, при прямій мові діалоги й полілоги можна подавати без абзаців; це буває здебільшого тоді, коли їх хтось переказує (§ 125, п. 3, примітка 2) [4, с. 45–49].

Висновки. Отже, українська пунктуація почала формуватися в основному з початком створення грамот XIV–XVI ст., зазнавши значних змін (як термінологічних, так і функційних) протягом наступних періодів розвитку української мови. Процеси остаточного становлення пунктуаційної системи припадають на XX ст.

Джерела та література

1. Бандура О. М. Художні функції поетичної пунктуації / О. М. Бандура // Українська мова та література. – 1997. – № 46 (62). – С. 12.
2. Будниченко Л. А. Экспрессивная пунктуация в публицистическом тексте (На материале языка газет) : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.01.10 / Будниченко Лариса Александровна. – СПб., 2003. – 37 с.
3. Булаховський Л. Українська пунктуація. Розділові знаки / Л. Булаховський. – Київ ; Львів : [б. в.], 1947. – 72 с.
4. Бурячок А. А. Що змінилось в «Українському правописі»? / А. А. Бурячок. – К. : Наук. думка, 1997. – 51 с.
5. Буслаев Ф. Учебник русской грамматики, сближенной с церковнославянской, с приложением образцов грамматического разбора : для средних уч. заведений / Ф. Буслаев. – М. : Тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1896. – 236 с.
6. Ващенко В. С. Стилистичне використання пунктуації / В. С. Ващенко // Українська мова в школі. – 1951. – № 5. – С. 31–35.
7. Граматична термінологія і правопис, ухвалені комісією мови при українському т-ві шкільної освіти в Києві. – К. : Друк. Укр. Центр. ради, 1917. – 20 с.
8. Грот Я. К. Русское правописание / Я. К. Грот. – СПб. : [б. и.], 1894. – 120 с.
9. Гуйванюк Н. Історична змінність пунктуації та зміни в українській пунктуації / Н. Гуйванюк // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – 2002. – Вип. 6 : Збірник пам'яті Кирила Галаса. – С. 299–305.
10. Гуйванюк Н. В. Новітні тенденції в українській пунктуації та проблеми авторської пунктуації / Н. В. Гуйванюк // Слово – Речення – Текст : Вибрані праці. – Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2009. – С. 486–492.
11. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови : Синтаксис : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 2000. – 662 с.
12. Історія українського правопису: XVI–XX століття : хрестоматія / упоряд. : В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва. – К. : Наук. думка, 2004. – 582 с.
13. Мозгова Н. І. Синтаксичні принципи правопису та його реалізація під час оформлення професійних документів [Електронний ресурс] / Н. І. Мозгова. – Режим доступу : [http://www.donduet.edu.ua/docs/vestnik/2006/Vest_gum_2\(30\)_2006/SPM/mozgova.doc](http://www.donduet.edu.ua/docs/vestnik/2006/Vest_gum_2(30)_2006/SPM/mozgova.doc)
14. Москаленко Н. А. Нарис історії української пунктуаційної термінології / Н. А. Москаленко. – Одеса : [б. в.], 1959. – 32 с.
15. Німчук В. В. Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства [Електронний ресурс] / В. В. Німчук. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/smotrgram/sm01.htm>
16. Німчук В. В. Систематичний підручник церковнослов'янської мови «Граматики словенська» Л. Зизанія [Електронний ресурс] / В. В. Німчук. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/zyzgram/zy01.htm>
17. Огієнко І. Нариси з історії української мови: система українського правопису : поп.-наук. курс з істор. освітленням / І. Огієнко. – Вид. 2-ге. – Вінніпег : Накладом т-ва «Волинь», 1990. – 216 с.
18. Павловський О. Граматика малоросійського наріччя / О. Павловський. – СПб. : [б. и.], 1818. – 115 с.

19. Пешак М. М. Формальні ознаки членування тексту грамот / М. М. Пешак // Пешак М. М. Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту). – К. : Наук. думка, 1979. – С. 65–79.
20. Плющ Н. П. Сучасна українська мова. Орфоепія : навч. посіб. / Н. П. Плющ, В. В. Бондаренко. – К. : Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2007. – 207 с.
21. Русанівський В. М. Нове в українському правописі / В. М. Русанівський. – К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1962. – 38 с.
22. Савченко І. С. Историчні витоки української пунктуації / І. С. Савченко // Київська старовина. – 2006. – № 5. – С. 58–65.
23. Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці / В. Сімович. – Київ ; Ляйпціг : [б. в.], 1919. – 584 с.
24. Смаль-Стоцький С. Граматика руської мови / С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – 3-тє вид., переробл. – Відень : [б. в.], 1914. – 205 с.
25. Сучасна українська літературна мова: Стилїстика / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1973. – 588 с.
26. Федчик В. А. Функціональна парадигма пунктуації усередині речення-фрази [Електронний ресурс] / В. А. Федчик. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/15.PNR_2007/Philologia/21842.doc.htm
27. Шапиро А. Б. Основы русской пунктуации : монографія / А. Б. Шапиро, В. В. Виноградов (отв. ред.) ; АН СССР, Ин-т языкознания. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1955. – 399 с.
28. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник / К. Ф. Шульжук. – К. : Вид. центр «Академія», 2004. – 408 с.

Андрощук Наталія. Формирование пунктуационной системы современного украинского языка и ее отображение в источниках правописаний. В статье отображены важнейшие этапы становления и развития пунктуационной системы украинского языка, начало которой соотносят с письменными традициями XIV–XVI в. Детально проанализировано влияние пунктуационных систем, свойственных другим языкам, в частности, греческой, русской и немецкой. Установлена динамика пунктуационных знаков, изменение их функционального статуса в разные исторические периоды, а также прослежено их отображение в основных источниках правописаний и грамматиках украинского языка.

Ключевые слова: пунктуационная система, пунктуационный знак, правописание.

Androshchuk Nataliya. Formation of Modern Ukrainian Punctuation System and Its Reflection in Spelling Sourcebooks. The article shows the most important stages of development of Ukrainian punctuation system. Its formation is related to the Written Traditions of the XIV–XVI centuries. The influence of foreign languages punctuation (such as Greek, Russian and German) is analyzed in detail. It is shown the development of punctuation marks, their functions in different historical periods also in different spelling and grammar sourcebooks.

Key words: punctuation system, punctuation mark, spelling sourcebook.

Стаття надійшла до редколегії
21.03.2013 р.

УДК 811.161.2'367

Ольга Бакун

Словосполучення як засіб вираження постсегментного компонента називного роз'яснювально-пояснювального змісту

У статті розглянуто синтаксичні засоби вираження постсегментного компонента одного з різновидів сегментних конструкцій – називного роз'яснювально-пояснювального змісту. Виокремлено структурно-семантичні типи словосполучень у функції постсегментного компонента досліджуваних структур.

Ключові слова: сегментна конструкція, називний роз'яснювально-пояснювального змісту, постсегментний компонент, словосполучення, структурна класифікація, семантична класифікація.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аналіз досліджень із цієї проблеми. Для вивчення будь-якого явища (лінгвістичного чи екстралінгвістичного) необхідно перш за все дослідити його структуру.